

بررسی اندیشه حاکم بر مساجد شیعی با نگاهی انتقادی بر دیدگاه شرق‌شناسان

*هانیه السادات اخوت

**مصطفویه مالکی

چکیده

ایرانیان از زمانی که اسلام اختیار کردند، بیش از اقوام و ملل دیگر، به خاندان نبوت علاقه و ارادت نشان داده‌اند، اما برخی از شرق‌شناسان همواره سعی دارند این علاوه‌ها و ارادت‌ها را صادقانه ندانند. آن را نوعی عکس‌العمل زیرکانه در مقابل اسلام و هم‌چنین اعراب، برای احیای رسوم و آیین قدیم ایرانی معرفی می‌کنند. از طرفی، واکنش ایرانیان در مقابل اسلام، آنچنان موافق و لب‌بریز از عشق و علاقه بود که نمی‌توان گفت احساسات ملی یا مذهبی کهن آنها را وادار کرده تا در زیر پوشش تشیع، عقاید ملی و مذهبی کهن خویش را اشاعه دهند. از آنجایی که معماری، مظاهر و تجلی عینی اندیشه‌های انسان‌هاست. چنین می‌نماید که شناخت معماری گذشتگان، در حقیقت رجوع به اندیشه‌های حاکم بر اذهان مردمان آن اعصار باشد. و چون معماری مسجد، بیش از هر معماری دیگر، با غنی‌ترین ابعاد وجودی انسان در تعامل است، لزوم پرداخت به اندیشه حاکم بر تفکر معماران و سازندگان آن را دوچندان می‌کند. بنابراین، ابتدا به بررسی و شناخت مساجد شیعی و چگونگی اندیشه خاص معماران و سازندگان آنها پرداخته می‌شود و در ادامه، به کمک این شناخت دیدگاه‌های و نظرات شرق‌شناسان نقده و بازبینی می‌گردد.

واژگان کلیدی

مذهب شیعه، شرق‌شناسان، معماری، مساجد شیعی.

* کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

** کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

مقدمه

مذهب شیعه، پیش از جریان تاریخی سقیفه و شکل‌گیری خلافت عربی، با تأکید بر حقانیت و پیروی از حضرت علی^{علیہ السلام} و اهل‌بیت او شکل گرفت و منادی رهبری نهضت عدالت‌خواهانه‌ای شد که در مقابل خلافت رسمی و اشرافیت عربی از خود واکنش نشان داد. ایرانیان از این زمان، با دو روایت از اسلام روبه رو شدند: اسلام خلافت و اسلام امامت. در این میان شیعه یعنی اسلام امامت با روح ایرانی سازگارتر بود. استاد مطهری در این باره می‌گوید:

در حقیقت، علت تشیع ایرانیان و علت مسلمان شدن‌شان یک چیز بود: ایرانی روح خود را با اسلام سازگار دید و گم‌گشته خود را در اسلام یافت. مردم ایران بیش از هر چیز، به روح و معنای اسلام توجه داشتند. به همین دلیل، توجه ایرانیان به خاندان رسالت، از هر ملت دیگر بیشتر بود و تشیع در میان ایرانیان، نفوذ بیشتری یافت، زیرا فقط خاندان رسالت بودند که پاسخ‌گوی پرسش‌ها و نیازهای واقعی روح ایرانیان بودند.^۱

از طرفی برخی از خاورشناسان، معتقدند که با شناخت مذاهب قدیم ایران مانند زرتشت، آداب و رسوم و سنتی که از آن دین وارد مذهب شیعه شده، رابطه شیعه با تاریخ باستان ایران معلوم می‌گردد و درک می‌شود که چطور این فرقه بعضی عقاید و سنن ایران باستان را برای ایرانیان حفظ کرده است.^۲ اما در نقد این دیدگاه می‌توان گفت: هر ملتی دارای یک سلسله عقاید و افکار مذهبی یا غیرمذهبی است و هنگام تغییر عقیده، قسمتی از عقاید پیشین را که در ضمیرش باقی مانده، ناخودآگاه در عقاید جدیدش وارد می‌کند. ایرانیان نیز ناخودآگاه، برخی از عقاید خویش را با صبغه اسلامی حفظ کردند؛ مانند پاره‌ای از خرافات مثل پریدن از روی آتش در چهارشنبه آخرسال یا سوگند خوردن به سوی نور (چراغ). با وجود این، ماهیت پاک و خالص مذهب تشیع، همواره از کدورت اندیشه‌های جاهلی مصون بوده است.^۳

۱. خدمات متقابل اسلام و ایران، ص ۹۵، چاپ اول: دفترانتشارات اسلام، قم، زمستان ۱۳۶۲.

۲. موسیو ماربین، سیاسته الحسینیه یا رولیسیون کبیر، چاپ زهره، تهران ۱۳۶۴.

۳. عبدالحسین نوابی، شاه طهماسب صفوی، ص ۲۲۸، مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفضیلی، انتشارات بنیاد ایران، تهران ۱۳۵۰.

کنت گویندو از خاورشناسان معروف، در این مورد می‌گوید:

ایرانیان سلطنت را حق آسمانی یا موهبت الهی می‌دانستند که در دودمان ساسانی، به ودیعه قرار گرفته بود. پادشاهان ساسانی خود را آسمانی نژاد می‌دانستند و برای خود مقامی نیمه‌خدایی و فوق بشری قایل بودند و آئین زرتشت آن عصر، این تفکر را تأیید می‌کرد. این عقیده، اساس عقاید شیعه است.^۱

ادوارد براون شرق‌شناس انگلیسی نیز می‌گوید:

علاقه شدید ایرانیان به مذهب شیعه، تحت تأثیر همین عقیده است و شخص عمر، خلیفه ثانی اهل سنت و جماعت هم بدان علت نزد شیعه مورد نفرت است که امپراتوری ایران را نابود ساخته است.^۲

اگر فرهنگ و اندیشه ایرانیان در دوره اسلامی و تا زمان رسمی شدن مذهب شیعه در دوره صفویه را بررسی کنیم، قادر خواهیم بود تفکرات و بحث‌های شرق‌شناسان را نقد و بازبینی نماییم و نادرستی گفته‌های آنان را تا حدودی مشخص سازیم.

مسجد، این مهم‌ترین بنای شهرهای اسلامی، از روح و ماهیت تشیع سرشارند. برای شناخت حکمت ساخت مساجد و اندیشه معماران شیعه‌مذهب، به بررسی عناصر فضایی این مکان مقدس و متعالی می‌پردازیم و تفاوت این معماری را با معماری دوره یش از اسلام بیان می‌کنیم. تا نشان دهیم که چگونه اندیشه‌های خالص شیعی، با روح و جان معماران و در فرهنگ و تمدن آن دوره رسوخ کرده و در نهایت در معماری مساجد تبلور یافته است.

بررسی ماهیت مذهب شیعه و عقاید ایرانیان

اهل تشیع در ایران، با وجودی که در بعضی از دوره‌های تاریخی در تنگنا قرار می‌گرفتند و مبارزات شدیدی بر ضد آنها صورت می‌گرفت، این مذهب در روح و جان پیروان آن رسوخ کرده بود؛ به طوری که در هیچ صورت، عقاید

۱. فلسفه ادیان در آسیای مرکزی، ترجمه رضا قاضی نوری، ص ۲۰۹، نشر مروارید، تهران ۱۳۵۴.

۲. تاریخ ادبیات ایران، ترجمه فتح‌الله مجتبایی، ص ۵۴، نشر مروارید، تهران ۱۳۷۳.

خویش را رها نمی‌کردند و از دوستی اهل بیت دست بر نمی‌داشتند. این مساله، علاقه خاص ایرانیان را به خاندان نبوت نشان می‌دهد.^۱ اگر بذر تشیع در دوره‌های پیشین در مملکت ایران کاشته شده بود، صفویه هرگز به رسمی کردن این مذهب در دوران پادشاهی خویش موفق نمی‌شدند.^۲ اما خاورشناسان، به چنین شور و علاقه معنوی و روحی مردم ایران کمتر توجه می‌کنند. برای روشن‌تر شدن مطلب، توجیه که برخی از شرق‌شناسان را درباره ماهیت مذهب شیعه و علت پیدایش آن بررسی می‌کنیم.

ادوارد براون در تأیید دیدگاه گویندو می‌گوید:

نگارنده معتقد است که حق با گویندو بوده است، آن‌جا که می‌گوید ایرانیان سلطنت را حق آسمانی یا موهبت الهی دانستند که در دودمان ساسانی به ودیعه قرار گرفته بود و این عقیده، تاثیر عظیمی در سراسر تاریخ ادوار بعدی ایران داشته است. علی‌الخصوص علاقه شدید ایرانیان به مذهب تشیع، تحت تأثیر همین عقیده است که محکم به مذهب تشیع چسیده‌اند. به عقیده ایرانیان، حسین بن علی که پسر کوچک فاطمه زهرا بنت نبی اکرم می‌باشد، شهربانو دختر یزدگرد سوم، آخرین پادشاه ساسانی را به مبالغه نکاح درآورد. بنابراین، هر دو فرقه بزرگ تشیع (اما میه و اسماعیلیه) نه تنها نماینده حقوق و فضایل خاندان نبودند، بلکه واجد حقوق و فضایل سلطنت نیز می‌باشند؛ زیرا نژاد از دو سو دارند: از بیت رسالت و از دوره ساسانی. فرزند حسین بن علی و فرزندانشان، از شاهزادگان و منسوب به سلسله ساسانی شمرده شده و بدین ترتیب، دوام حکومت ایرانی تعیین شد و از آن به بعد، کلمه سید هو که به اولاد ائمه اطلاع می‌شد، در واقع جانشین کلمه شاهزاده گشته است.^۳

موضوع ازدواج امام حسین علیه السلام با شهربانو و تولد امام سجاد علیه السلام از شاهزاده ایرانی و انتساب ائمه بعد از ایشان به خاندان سلطنتی ایران، بهانه‌ای به دست برخی از شرق‌شناسان داده است که گرایش ایرانیان را به خاندان رسالت، نتیجه

۱. عبدالحسین زرین کوب، *دبیله جست و جو در تصرف ایران*، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۳۶.

۲. خدمات مقابل اسلام و ایران.

۳. یک سال در میان ایرانیان، ترجمه مانی صالحی علامه، ص ۱۱۴، ناشر اختران، تهران ۱۳۸۴.

انتساب آنان به شاهان ساسانی معرفی کنند و اعتقاد شیعیان را به حق الهی ائمه اطهار، از بقایای اعتقاد قدیمی ایرانیان به پادشاهان ساسانی بدانند. همچنین اعتقاد دارند، ایرانیان مذهب شیعه را از این جهت خلق کردند تا در زیر پرده تشیع، عقاید کهن خود را که به آن علاقه و ایمان داشتند، حفظ کنند؛ زیرا بی‌شک، پادشاهان ساسانی خود را آسمانی نژاد می‌دانستند.

بررسی وقایع تاریخی، نادرستی عقاید شرق‌شناسان را بدین شکل روشن می‌سازد:

(الف) یزدگرد پس از آن که نتوانست در پایتخت مقاومت کند، با دربار و حرم‌سرای خود، شهر به شهر فرار کرد و پناه جست. اگر مردم می‌خواستند از او حمایت کنند و جلوی مهاجمان را بگیرند، قادر بودند. اما او را پناه ندادند تا سرانجام در خراسان توسط آسیابانی کشته شد.^۱ حال چگونه ممکن است که ایرانی به خود یزدگرد پناه ندهد، ولی اهل بیت را به سبب پیوند با یزدگرد گرامی بدارد.

(ب) از لحاظ تاریخی، اصل داستان ازدواج شهربانو با امام حسین علیه السلام و تولد امام سجاد علیه السلام مشکوک است و از میان تاریخ‌نویسان تنها یعقوبی جمله‌ای به این مضمون دارد^۲ و ادوارد براؤن و کریستین سن نیز داستان را مجعلو می‌دانند.

(ج) اگر بر فرض هم ایرانیان، این داستان را جعل کرده باشند، حتماً پس از بیست سال از اصل واقعه بوده، یعنی مقارن با استقلال سیاسی ایرانیان که در این صورت، از پیدایش مذهب شیعه دویست سال گذشته بوده است.

(د) اگر احترام ایرانیان به ائمه به سبب انتسابشان به خاندان ساسانی باشد، باید به همین دلیل برای خاندان اموی نیز احترام قایل شوند. برای مثال چرا ایرانیان، عبیدالله بن زیاد نیمه‌ایرانی و مادر او مرجانه را پست و منفور می‌شمارند.^۳

۱. حمدالله مستوفی، تاریخ گزیده، به سعی واهتمام ادوارد براؤن، چاپ دوم؛ انتشارات دنیای کتاب، تهران ۱۳۶۱.

۲. ابوالقاسم یعقوبی، زندگی امام حسین علیه السلام، نشر روز افزوون، تهران ۱۳۷۵.

۳. احمد غفاری، تاریخ جهان آرا، به کوشش سید ابوالقاسم مرعشی، ص ۲۶۶، انتشارات حافظ، تهران ۱۳۴۲.

استاد مطهری نیز در نقد این دیدگاه خاورشناسان می‌نویسد:

در اینجا دو مطلب است و باید از یکدیگر تفکیک شود: یک این‌که طبیعی است که هر ملتی دارای یک سلسله عقاید و افکار مذهبی یا غیرمذهبی می‌باشد و سپس تغییر عقیده می‌دهد، قسمتی از عقاید پیشین در زوایایی ضمیرش باقی می‌ماند و یا ناخودآگاهانه، آنها را در عقاید جدید خویش وارد می‌کند. ممکن است نسبت به عقیده جدید خویش، نهایت خلوص نیست را داشته باشد و هیچ‌گونه تعصب و تعمدی برای حفظ معتقدات پیشین خود نداشته باشد. ولی از آنجا که لوح ضمیرش به کلی از افکار و عقاید پیشین پاک نشده است، کماپیش با خود، آنها را وارد عقیده و مسلک و مذهب جدید می‌نماید.^۱

این مساله خود را در معماری به این شکل نشان می‌دهد که پس از ورود اسلام، معماران مسلمان آتشکده‌ها را تخریب نکردند، بلکه آنها را با پاره‌ای از تغییرات معمارانه، به مساجد تبدیل نمودند. البته با گذشت زمان، مسجد جای گاه خود را در معماری اسلامی، به طور بارزتری پیدا می‌کند و دارای عناصر و خصوصیات ویژه می‌گردد. سپس در دوره صفوی که تشیع، مذهب رسمی کشور شد، عناصر شیعی در مساجد، آشکارتر گردید و منابع فکری خالص مذهب شیعه، در معماری مساجد آن دوره تبلور یافت. استاد مطهری در ادامه می‌نویسد:

مطلوب دوم این است که بعضی ملل، پس از آن‌که از لحاظ سیاسی و نظامی مغلوب ملتی دیگر می‌گردند، عقاید و افکار خود را آگاهانه در زیر پرده نگهداری می‌کنند. این خود نوعی مقاومت است در برابر قوم غالب. برخی از مستشرقین و برخی از ایرانیان که از آنان الهام می‌گیرند، معمولاً ادعا می‌کنند که ایرانیان تشیع را برگزیدند تا عقاید کهن خود را در زیر پرده تحفظ و نگهداری کنند. اگر بخواهیم این مطلب را از همین زاویه مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم، باید بپرسیم که آیا اسلام ایرانیان از روی رضا و رغبت بوده یا به زور و جبر صورت گرفته است. اگر ایرانیان مجبور بودند که افکار و عقاید

۱. خدمات متقابل اسلام، ص ۱۱۱.

پیشین را رها کنند و عقاید اسلامی را پذیرند، جای این توهمند بود که آنها چون مجبور بودند که افکار و عقاید پیشین را ترک گویند، ناچار متولّ به حیله شدند. ولی واضح است که مسلمانان هیچ‌گاه ایرانیان را مجبور به ترک دین و مذهب و افکار و عقاید پیشین نکردند و به آنها اجازه می‌دادند که آتشکده‌های خود را نگهداری کنند و حتی پس از آنکه اهل کتاب در زمرة مسلمین قرار گرفتند، مسلمانان خود را ملزم به حفظ معابد آنها می‌دانستند و مانع تخریب آن معابد می‌شدند. به علاوه، امکان نداشت گروه قلیلی از اعراب، بتوانند ملتی چندمیلیونی را مجبور به ترک دین و آیین خود کنند؛ خصوصاً با توجه به این که امکانات ایرانیان از هر نظر بیشتر و بهتر بود. بنابراین، اگر ایرانیان واقعاً می‌خواستند عقاید و آداب کهن خود را حفظ کنند، چه لزومی داشت که از روی نفاق، اظهار اسلام کنند و با نام تشیع آن را نگهداری کنند.^۱

از طرفی، فرضأ هم ایرانیان مجبور بودند که احساسات خود را مخفی کنند و زیر پرده تشیع اظهار نمایند، چرا پس از دو قرن که استقلال سیاسی یافتدند، این پرده را ندریدند و احساسات خویش را آشکار نکردند و با مرور زمان، در اسلام بیشتر غرق شدند و پیوند خویش را با آیین گذشته دریدند.^۲ هم‌چنان دکتر شریعتی در این مورد می‌گوید:

اگر شیعه ابتکار فکر ایرانی و وسیله حفظ استقلال ملی بود، باید شیعه منحصر به ایرانیان باشد و یا اکثر ایرانیانی که مسلمان شدند، مذهب شیعه را اختیار می‌کردند. حال آنکه شیعیان اولیه به جز سلمان، همه عرب بودند و اکثر ایرانیان مسلمان هم شیعه نشدند.^۳

این جریان تا قبل از صفویه ادامه داشت. و بنابراین، شیعه با عقاید کهن ایران باستان منافاتی ندارد و آن‌چه تحت عنوان نظام شیعی به تدریج در ایران تجلی یافت، از عقاید خالص امامت و ولایت و مبانی فکری این مذهب، شامل عدل و

۱. همان، ص ۹۷.

۲. شاه طهماسب صفوی، ص ۱۴۰.

۳. تشیع علوی و تشیع صفوی، ص ۱۵۶، کتابخانه دانشجویی و دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، تهران ۱۳۵۲.

مساوات اسلامی و دیگر اندیشه‌های تشیع سرچشمه می‌گرفت که این آموزه‌های شیعی در فرهنگ و آداب و رسوم و سرانجام معماری این سرزمین، رسوخ می‌کرد و همواره گویای معانی و تمثیل‌های خاصی بود که هر ذهن آلوهای قادر نبود این مفاهیم غنی را درک کند و به قول خواجه شمس‌الدین:
تا نگردی آشنا زین پرده رازی نشنوی

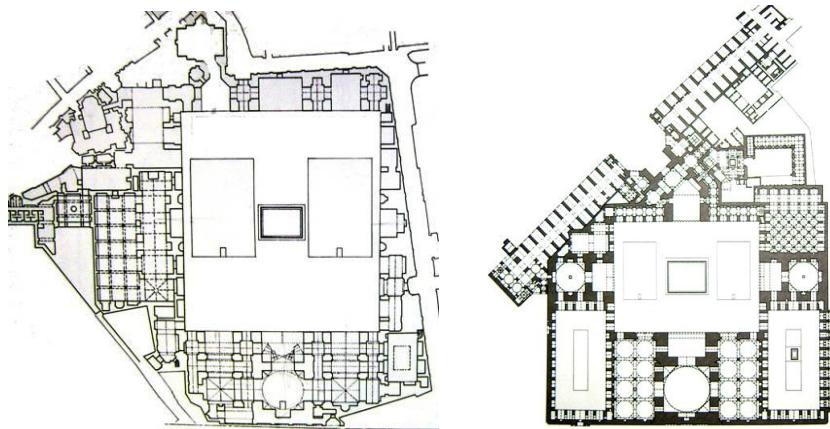
گوش نامحرم نباشد جای پیغام سروش

مقایسه مساجد شیعی و معماری دوره ایران باستان

اکنون به شناخت و چگونگی تاثیرگذاری مبانی فکری مذهب شیعه در عناصر فضایی مساجد می‌پردازیم تا نشان دهیم برخلاف صحبت‌ها و تذکرات برخی از شرق‌شناسان، معماران شیعه نیز در ساخت مساجد فقط به امامت، عدالت و دیگر احکام و دستورهای شیعی توجه داشته‌اند، نه الگوهای معماری ایران باستان. اگر برخی از این الگوها، به سبب مسائل اقلیمی و سازه‌ای به الگوهای معماری پیش از اسلام شباهت داشت، با ظرافتی ماهرانه و با به کارگیری عناصری جدید، ذهن آدمی را از تداعی معماری پیش از اسلام منحرف کردند و مبانی فکری اسلام و مذهب شیعه را به تصویر کشیده‌اند.

برای واضح‌تر شدن این مطلب، چند نمونه از مساجد دوره صفوی را انتخاب کرده، عناصر فضایی این مساجد را با توجه به اعتقادات مذهب شیعه بیان می‌کنیم. دوره صفوی را از این جهت برگزیدیم که از این دوره، شیعه مذهب رسمی کشور شد و معماران شیعی، آزادتر، با بیانی گسترده‌تر، به آفرینش فضای معنوی خاص شیعه دست زدند. بنابراین جستجوی ایماها و اشارات مذهب تشیع در معماری دوره صفویه، ساده‌تر و امکان‌پذیرتر است.

مسجد امام اصفهان و مسجد حکیم اصفهان، مسجد گز اصفهان، مسجد آقانور اصفهان، مسجد فرح آباد ساری، از جمله مساجد باشکوه این دوره‌اند و حاوی مضامین عالی تشیع هستند (شکل ۱ و ۲ و ۳ و ۴).

شکل ۲: پلان مسجد حکیم اصفهان

شکل ۱: پلان مسجد امام اصفهان

از نظر شیعیان، حمل علم غیب و تأویل دانش و دین و قرآن، به امامان سپرده شده است. هانری کربن می‌نویسد:

کلمه امام در اصطلاح علم شیعی، مفهومی بس والا دارد و این معنا در معنای عمومی واژه، یعنی پیشوای راهنمای امامان شیعه واسطه بین خدا و بشرنده. دوازده امام، دوازده برج فلکی در منظومه روحانی‌اندکه در مرکز آنها، جایگاه خورشید، پیامبر ﷺ قرار گرفته که نورش، برج‌های پیش‌گفته را منور می‌سازد.^۱ مفهوم امامت در سلسله مراتب حرکتی مساجد شیعی، به خوبی نمایان است. از ابتدای ورود به مساجد، گویی راه بری دست انسان را می‌گیرد و تا پیش روی محراب هدایت می‌کند. بر خلاف آتشکده‌های دوران باستان که چهار طرف آن باز بود و مردم در گرد آتش حلقه می‌زدند، در مسجد سه طرف بسته و تنها یک طرف باز است. مفهوم هدایت توسط امام با بازی‌های مختلف حرکتی در مسجد، توجه معماران شیعه را به مساله امامت نشان می‌دهد. در مساله ولایت و امامت، باید به قرآن و سنت قطعی پیامبر ﷺ مراجعه کرد؛ زیرا قرآن کریم، مقامات معنوی و آسمانی و ولایتی برخی از بندگان صالح حق را تأیید می‌کند. هم‌چنین تلویحًا و تصریحًا، به ولایت و امامت تأکید دارد و رسول

۱. هانری استیرلن، اصفهان تصویر بهشت به مقدمه هانری کربن، ترجمه جمشیدار جمند، ص ۷۸، نشر هنر، تهران ۱۳۷۷.

اکرم ﷺ نیز عترت طاهرین خود را به این مقام معرفی فرموده است. پیش از برخورد اعراب مسلمان با ملل دیگر و تأثیر عقاید آنها در یکدیگر، در متن اسلام چنین مسائلی مطرح بوده است. آیه کریمه «ان الله اصطفى آدم و نوحًا و آل ابراهیم و آل عمران على العالمين» *(ذریة بعضها من بعض والله سمیع علیم)*^۱، مقامات ولایتی بعضی از افراد و اساس مذهب تشیع در قرآن و سنت را بیان می‌کند. از این رو، معماران پیش از آن‌که به معماری دوران باستان اکتفا کنند، خود دست به کار شده، اعتقادات شیعی خود را به تصویر می‌کشند. چه اگر می‌خواستند می‌توانستند عناصر معماری ایران باستان را به صورت بازتری در معماری خود به کار بزنند. ولی هم‌چنان که یادآور شدیم، عناصری را که با مفاهیم تشیع هم‌خوانی داشت، حفظ کردند و دیگر عناصر معمارانه را عوض نمودند و در جهت مبانی اسلامی و شیعی قرار دادند. با این توضیح، می‌توان نظریات شرق‌شناسان را در این مقوله نقد کرد که معتقد‌ند ایرانیان در گرو احیای عقاید ملی و کهن باستانی خود، مذهب شیعه را اختیار کردند.

هنگام ورود به مسجد، پس از گذر از هشتی ورودی، به صورت غیرمستقیم وارد صحن حیاط می‌شویم. ورود به مساجد شیعی هرگز مستقیم نیست و همیشه با انحراف و از دالان‌های کناری صورت می‌گیرد. از طرفی دیگر هرگز ورود به مرکز حیاط در این‌گونه مساجد رخصت داده نمی‌شود.^۲ زیرا وجود حوض مرکزی مانع از آن است. وجود حوض در مساجد، مضامین غنی مذهب شیعه را دربر دارد. حوض آب، یادآور تسلیم انسان شیعی است. و به حدیث «المؤمن فی المسجد كالسمک فی الماء» اشاره دارد.^۳

از طرفی، اگر شخص روی یکی از محورهای حیاط قرار بگیرد، می‌بیند که ایوان و تصویر آن بر سطح آینه آب حوض، تصویر چلیپایی تازه‌ای را تشکیل

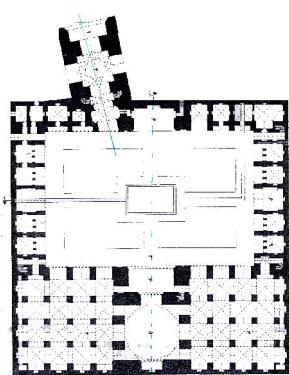
۱. سوره آل عمران، آیه ۳۳-۳۴.

۲. منصور محمدیان، «سلسله مراتب محرومیت در مساجد ایرانی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، سال ۱۳۸۶.

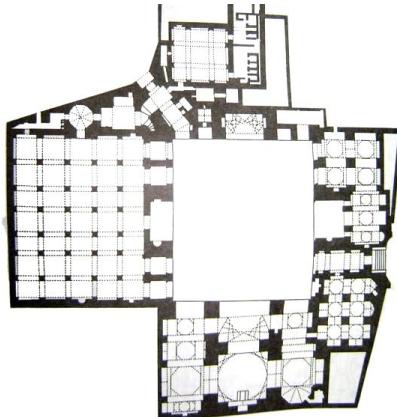
۳. مهدی حجت، «تشیع و تأثیر آن بر هنر»، کنفرانس علمی شیعه شناسی، موسسه شیعه شناسی، تهران ۱۳۸۴.

می‌دهد که دیگر نه مسطح، بلکه محوری است. این تراز فضایی که از تقاطع محورها به وجود می‌آید، از ترتیب تصویر واقعی و تصویر مجازی منعکس شده در آب، یک واحد ایجاد می‌کند. گنبد به کره‌ای تبدیل می‌شود که فرد ناظر در مرکز آن، خود را قلب سازه‌ای با زاویه‌های قائم می‌بیند. اول مرکز فضایی است که نه بالا دارد و نه پایین. جابر بن حیان، شاگرد و مرید امام صادق علیه السلام، در رساله *لوح زمردین* خود می‌گوید:

آنچه در زیراست، مانند آن چیزی که در بالاست؛ آنچه در بالاست،
مانند آن چیزیست که در زیر است.^۱

شکل ۴: پلان مسجد فرح‌آباد ساری

شکل ۳: پلان مسجد آقانور اصفهان

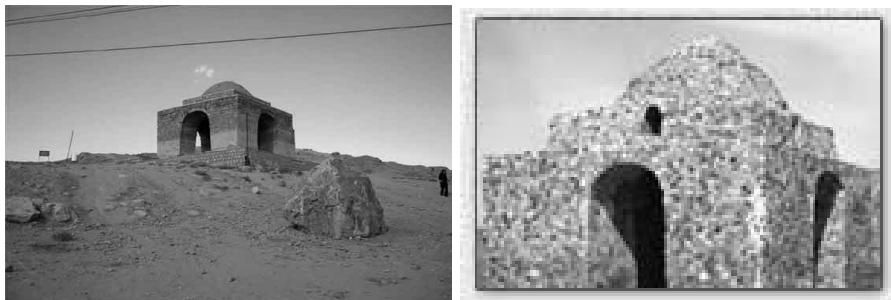
معابد و آتشکده‌های دوره ایران باستان نیز نوعی حوض و یا به اصطلاح «پادیاو» داشتند، اما مکان قرارگیری آنها در بیرون آتشکده‌ها و بیشتر به منظور اشاره به ایزد آب (آناهیتا) و شستن اندام و سر و تن بوده است؛ معمولاً در نیایشگاه‌های کهن، پادیاو را در پیش درگاه، اما در ژرفای می‌ساختند تا نمای درگاه به خوبی آشکار باشد و دید را نگیرد^۲ و هرگز به شکل حوض‌های

۱. محمد منصور فلامکی، *شکل‌گیری معماری در تجارت ایران و غرب*، ص ۱۸۵، چاپ اول: نشر فضا، تهران ۱۳۷۱.

۲. محمد کریم پیرنیا، *مساجد معماری ایران*، به کوشش یوسف کیانی، ص ۱۱۲، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران ۱۳۷۶.

طراحی شده مساجد به کار نمی‌رفت و معانی عمیق آن را دارا نبود.
(شکل ۵ و ۶).

مسجد شیعی در دوره صفوی، به صورت چهار ایوانی ساخته می‌شدند که در حقیقت بهانه معماران شیعی برای بر هم زدن نقشه شبستانی مساجد عباسی بوده است.^۱ به طور کلی، معماران شیعه در فضای مساجد، چه در عناصر فضایی و چه در تزیینات و کتبیه‌ها، تا جای ممکن، تقارن و تناسب را رعایت می‌کردند؛ گویی می‌خواستند به نوعی عدالت و مساواتی را نشان دهند که در ولایت حضرت علی علیه السلام وجود داشته و در فرهنگ و آداب و رسوم مردم آن زمان رسوخ کرده بود. در صورتی که در معماری دوره پیش از اسلام، آتشکده‌ها و معابد به شکل بارز، نشان دهنده تقارن در پلان و حجم نیستند و اگر تقارنی هم دیده می‌شود، بیشتر به واسطه عمل کرد بناست و مفهوم خاصی در پشت آن قرار ندارد. در این مورد نیز توجه به اندیشه‌های شیعی در ساخت مساجد مشخص است و در نتیجه، اندیشه نادرست خاورشناسان را زیر سوال می‌برد.

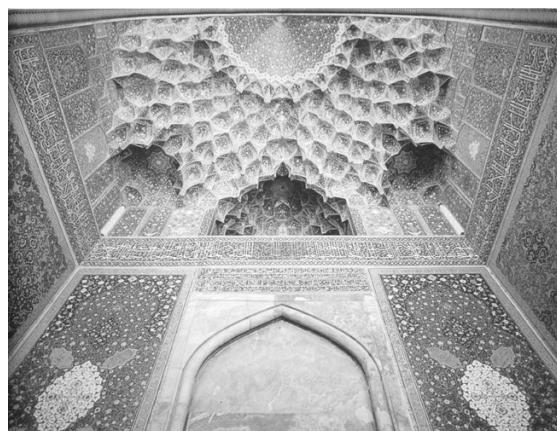

شکل ۵: آتشکده بازه هور، دوره ساسانی

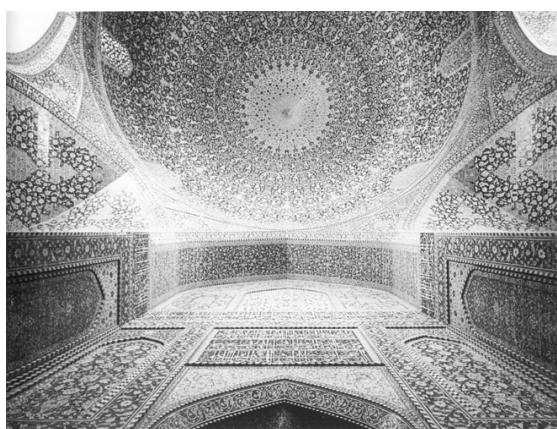
نه تنها در عناصر فضایی مساجد، بلکه در عناصر حسی و معنایی آن نیز روح تشیع آشکار است. نور، رنگ، مصالح، تزیینات و استفاده از رقوم مقدس در مساجد شیعی، همگی مطابق با احادیث شیعه است. رنگ لاجورد (رنگ عالم مثال)، در فضای داخل مساجد به چشم می‌خورد؛ رنگ زرد، رنگ حضرت

۱. حشمت الله متدين، «مسجد چهار ایوانی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲، سال ۱۳۸۲.

رسول ﷺ و رنگ بهشت در کنار سمبولیسم رنگ آبی دیده می‌شود (شکل ۱).^۱

شکل ۷ : تزیینات داخل مسجد امام اصفهان

شکل ۸ : گنبدخانه مسجد امام اصفهان از داخل

پوشاندن دیوار مساجد با نمادهای خطی مثلث مقدس شیعه، به سنت مشترک تشیع اشاره دارد که از شاخه های درخت طوبی بر فراز بلندترین مناطق بهشت آویخته شده است تاکید بر عدددوازده در پلان، نما و دیگر اجزای مساجد، نشان از شیعه اثناعشری دارد که در مساجد شیعی به وفور دیده می‌شود و

۱. هانری کرین، فریتهون، تیتوسپورکهات، آنداناك کوما راستومي، دت سوزوکي: مبانی هنر معنوی، مجموعه مقالات، زیر نظر علی تاج الدیني، ص ۱۴۰، چاپ دوم: انتشارات حوزه هنري، تهران ۱۳۷۶.

نتیجه

مقایسه آن با معماری پیش از اسلام، آدمی را به تفکر در اندیشه و اعتقادات شیعیان مشغول می‌دارد و نشان می‌دهد که همانا تفکرات شرق‌شناسان درباره چگونگی مقبول افتادن مذهب تشیع در ایران، با ژرف‌نگری در فرهنگ و تمدن این قوم و ملت همراه نیست و تنها یک برداشت سطحی و بی‌پایه و اساس است.

در این مقاله، ابتدا به بررسی و نقد تفکرات و اظهارنظرهای شرق‌شناسان در زمینه تشیع پرداختیم و سپس برای نقد دقیق‌تر دیدگاه‌های آنان، معماری دوره شیعی و دوره پیش از اسلام را شناسایی کردیم که از فرهنگ و آداب و رسوم مردم آن زمان شکل گرفته بود. اکنون نادرستی گفته‌های شرق‌شناسان روشن می‌گردد، به اعتقاد آنان، ایرانیان از آن جهت شیعه شدند که در زیر پرده تشیع، اعتقادات، آداب و رسوم کهن خویش را حفظ کنند و در همه این مدت طولانی، از روی نفاق اظهار اسلام کردند. مطالعه معماری دوره شیعی، نشان می‌دهد که ایرانیان با خلوص نیت و با شور و علاقه قلبی، به این مذهب گرویدند و هرگز در پی احیای رسوم و عقاید ملی کهن خود نبودند؛ حتی سلطه عمیق اسلام بر روی ایرانیان و غلبه آن بر کیش زرتشتی، بیشتر در دوره‌هایی صورت گرفته که ایرانیان استقلال خود را بازیافته بودند و قبول مذهب تشیع، نوعی مقاومت از جانب ایرانیان در برابر قوم غالب نبوده است، زیرا اگر این چنین بود، آنها قادر بودند در معماری مساجد، الگوهای کهن ایران باستان را زنده کنند و معماری مسجد را تداعی کنند آداب و رسوم ملی خود قرار دهند. ولی معماران شیعی، نه تنها این کار را نکردند، بلکه هویت ویژه‌ای برای معماری مساجد شیعی آفریدند و چنان‌چه در جایی به استفاده از الگوهای کهن مجبور می‌شدند، آن را به نحوی استادانه تغییر شکل می‌دادند که معماری مسجد تنها مکان تجلی کمال انسان و نیایش وی با ذات اقدس الهی قرار گیرد.